

Észrevételek a fonéma problémájához

Egészen a legutóbbi időkig a fonetika tanítása oktatásunk egyik legelhanyagoltabb területe volt. Még azokban az általános vagy középfokú iskolákban is, ahol az orosz nyelv tanításában elég jó eredményt értek el nevelőink, a tanulók kiejtése a legjobb esetben is mosolyra készíti a látogatót, de nem egy esetben fel is háborítja. A tanulók néha nem ismerik, vagy nem alkalmazzák a legelemibb hangtani szabályokat sem és akad olyan tanár, aki maga is elhanyagolhatónak véli a helyes kiejtés megkövetelését.

Mi itt a főiskolán szívós harcot folytatunk a rossz kiejtés ellen, de könnyebb valakit jó kiejtésre megtanítani, mint a beidegződött rossz kiejtést kijavítani! Sőt az utóbbi esetben eddig még majdnem mindig teljesen hiábavalónak bizonyultak ilyen irányú fáradozásaink.

A fonetika tanulmányozásával kapcsolatban bizonyos el-lenszenv is megnyilvánul. Mi lehet ennek az oka? Nyilvánvalóan csak az, hogy nem ismerik fel a fonetika jelentőségét. Közrejátszik ebben az is, hogy a régi, úgynevezett leíró fonetika, melyet fonetikusaink a múltban szinte *önként* tudományággá fejlesztettek, eléggé száraz, lélektelen volt, és csak a legutóbbi idő-kben, főleg szovjet nyelvészek ¹ úttörő munkái alapján kezd a fonetika élettel teli, alkotó tudományággá fejlődni.

Mindenki, aki idegen nyelvet tanult, tudja, milyen nagy szerepe van abban, hogy megértsük az idegen nyelvet, és hogy bennünket is megértsenek, a helyes *kiejtésnek, hangsúlynak és intonációnak*. Megfelelő fonetikai alapvetés nélkül azonban egyikhez sem juthatunk el sohasem.

Mi tehát elsősorban gyakorlati céloktól vezettetve, hangsúlyozzuk a fonetika jelentőségét. A fonetikának az a feladata, hogy segítse elő a tiszta moszkvai irodalmi nyelv kiejtésének helyes elsajátítását a lehetőségek határain belül. Ennek a cél-

nak az elérése még az orosz anyanyelvű tanulóktól is erőfeszítéseket kíván meg, de méginkább megfeszített munkát igényel tőlünk, akik már anyanyelvünk beidegzett artikulációs bázisával indulunk neki az orosz nyelv megtanulásának. Ezt újra csak a tudatos, tervszerű fonetikai alapvetés könnyítheti meg. Világosan kell látnunk az orosz helyesírás természetét és az orosz nyelv fonetikai rendszere közötti viszonyt, tudatosítani kell azokat az okokat, amelyek (az artikulációs bázison kívül) a helytelen kiejtésre tesznek bennünket hajlamossá (például az írott szókép és a nyelvjárás hatása).

Mármost látszólag önmagunkkal kerülünk ellentétbe, amikor a fonetika gyakorlati hasznát hangoztatva, az alábbiakban annak egyik fontos elméleti kérdésével, a fonémával kívánunk foglalkozni. Ez az ellentét azonban csak látszólagos. Ezt nem csak a fonéma igen gazdag irodalma és a probléma körül jelenleg is zajló nagy harcok bizonyítják, hanem az is, hogy a fonéma meghatározása, lényegének felkutatása a fonetika egyik alapvető feladata, amelynek tárgyalása nem kerülhető el.

I. V. Sztálinnak 1950-ben a Pravda hasábjain megjelent cikkei új utat nyitottak a marxista nyelvtudomány előtt. Sztálin cikkeiben leleplezi Marnak és követőinek antimarxista álláspontját és lerakja az igazi szovjet nyelvtudomány alapjait. Bár főleg általános nyelvészeti kérdésekkel, valamint a szókinccsel és a grammatikával foglalkozik, mégis jelentős segítséget nyújt a hangtan problémáinak megoldásához is. Ez a segítség elsősorban abban nyilvánul meg, hogy tisztázza a nyelv funkcióját, a nyelv és gondolkodás viszonyát, valamint abban, hogy felhívja a figyelmet a hangnyelv fontosságára: „A hangnyelv, vagy szónyelv volt mindig az emberi társadalomnak egyetlen nyelve, amely alkalmas volt arra, hogy az emberek érintkezésének teljes értékű eszköze legyen.”²

A nyelv hangzós oldalának jelentőségét „A nyelvtudomány néhány kérdéséhez” című cikkében is kiemeli: „Vannak, akik azt mondják, hogy a gondolatok az ember fejében előbb keletkeznek, semmint őket a beszédben kimondják, vagyis nyelvi anyag, nyelvi burok nélkül keletkeznek, úgyszólván meztelen formában. Ez azonban egyáltalában nem igaz. Bármilyen gondolatok is keletkeznek az ember fejében, csak nyelvi anyag alapján, nyelvi kifejezések és mondatok alapján fejlődhetnek és létezhetnek. Gondolatok, amelyek mentesek a nyelvi anyagtól, mentesek a „természeti anyagtól” — nem léteznek.”³

Sztálin cikkei a fonetika területén is azonnal éreztették jótékony hatásukat. Azóta igen sok cikk és tanulmány jelent meg, amelyek nagy része a fonológia, közelebről a fonéma kérdése-

vel foglalkozik. Ez természetes is; részben azért, mert ez a nyelv hangzós oldalának, a nyelvi burok tanulmányozásának alapkérdése, részben pedig azért, mert a gazdag irodalom ellenére sem sikerült még ma sem megnyugtató határozottsággal választ adni arra a kérdésre, hogy mit nevezünk fonémának, és mi a fonéma funkciója az emberek közötti érintkezésben.

Ha egy szót kiejtünk és megkérünk valakit, aki teljesen járattan a fonetika területén, sorolja fel, milyen hangokból áll a kimondott szó, akkor ezt a feladatot rendszerint minden nehézség nélkül oldja meg. Megközelítő pontossággal össze tudja számolni anyanyelvének vagy az általa ismert nyelvnek a hangjait is. De ha ezeket a hangokat pontosabb fonetikai vizsgálatnak vetjük alá, azt tapasztaljuk, hogy egymástól való elkülöntésük már sokkal nagyobb nehézségbe ütközik.

Először is meg kell állapítanunk, hogy minden nyelvben nagyon sok különböző hang van. Nem tökéletesen azonosan ejti ki például az „ember” hangsor hangjait a gyermek, a nő, az idősebb férfi stb., de még ugyanaz a személy sem, ha hangosan vagy halkán, nyugodtan vagy izgatottan stb. ejti ki. Akusztikailag egészen különböző lesz az „ember” hangsor kiejtése a beszédhelyzettől függően is, például: „*Ember*” — ez a szó büszkén hangzik!” vagy „Milyen *ember* az, aki védtelen gyermeket és asszonyokat akar gyilkolni!” vagy „*Ember* kell ahhoz!” vagy „A becsületes *ember* létszükséglete a munka.” Ha a hangszín és hangmagasság különbségeitől eltekintünk is, akkor is nagyon sokféle hangot különböztethetünk meg, például a *díz*, *dús*, *dél*, *dől*, *dal* szavakban azt látjuk, hogy ugyanaz a [d] hang minden szóban kissé különbözik egymástól, ugyanis az utána következő magánhangzótól függően más és más helyen képezzük a szájüregben az akadályt. Ugyanígy különbözik az orosz nyelvben a *песня* és *пункт* szavak [p] hangja, az utána következő illabiális (e), illetőleg labiális [u] miatt. Tehát azt tapasztaljuk, hogy egy hang kiejtésére a mellette álló más hang kisebb vagy nagyobb hatást gyakorol.⁴

Az ilyen különbségeket a legtöbb esetben csak a kísérleti fonetika pontos eszközeivel mérhetjük le, de szép számmal vannak olyan esetek is, amikor mindenféle mérőeszköz nélkül, egyszerűen a fülünk segítségével is felfoghatjuk azokat. Mérőeszközök nélkül sem nehéz például megállapítani az (n) hang különbségét a *nem* és a *senki*, vagy a *hang* szóban. Ugyanígy füllel felfogható, hogy az orosz *этот* szóban az e hangot nyíltabban ejtjük ki, mint az *эти* szóban.

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy úgyszólván végtelen sok különböző hang van. Természetesen a fonetikának nem kell

ennyi hanggal foglalkoznia, de nem is foglalkozhat velük, mert a tudományos munkának csak ott van helye, ahol általánosítások lehetségesek. A fonetikai vizsgálódások érdekében is el kell tekintenünk a lényegtelen különbségektől és csak a lényegeseket véve figyelembe, hangtípusokat kell felállítanunk. A tipizálás aránylag könnyen elvégezhető, mert ha megfigyeljük a különböző hangokat, azt tapasztaljuk, hogy azok közül egyesek lényegesek az emberi érintkezés, a gondolatközlés szempontjából, mások pedig nem. A *nap* szó megértése szempontjából nem lényeges például az, ha az [a] helyett rövid illabiális [ǎ] hangot ejtünk, viszont lényeges, ha az [n] helyett [ŋ] hangot ejtünk. Azokat a hangtípusokat, amelyek a beszéd megértése szempontjából lényegesek, a legtöbb nyelvész *fonémának* nevezi. Ilyen fonéma már nem sok van az egyes nyelvekben, például az oroszban 40, és általában minden nyelvben 20 és 40 között mozog a számuk.

A fonémákat meghatározott fiziológiai akusztikai sajátosságok alapján is elkülöníthetjük. Így például az orosz nyelv [ŋ] fonémáira jellemző, hogy képzése alkalmával a nyelv hegyét a felső fogsorhoz szorítjuk, a nyelv hátsó részét kissé fel-emeljük, a levegő a nyelv két oldalán képződött résen keresztül távozzhat, és a képzés alkalmával a hangszalagok rezegnek.

A fiziológiai akusztikai sajátosságok mellett a fonémákat a beszédben betöltött funkciójuk is jellemzi, de a fonémák funkcióját illetően az egyes nyelvészek nagyon különböző álláspontot foglalnak el.

A fonéma elméletének megalapozója orosz tudós, *Baudouin de Courtenay* volt, aki már 1870-ben megjelent „Az ólengyei nyelvről a XIV. századig” című disszertációjában megfigyeli, hogy különbség van a „hangok fizikai tulajdonságai és azok jelentése között a nép nyelvérzékében”, és ez a különbség szükségessé teszi, hogy a fonémákat megkülönböztessük a „beszédhangoktól”, ami abban jut kifejezésre, hogy a helyzetüktől függően különböző hangzású morféimákat mint azonosakat fogjuk fel.

Baudouin de Courtenay a fonéma fogalmát így határozza meg: „A fonéma teljesen a fonetika világához tartozó fogalom, amely egy hang kiejtéséből származó benyomások pszichológiai egyesülésének útján keletkezik a lélekben, — ez a beszéd hangjainak pszichikai ekvivalense. A fonéma teljes képzetéhez asszociálódik az egyes antropofonai fogalmak bizonyos összessége, amelyek egyfelől artikulációs fogalmak, azaz végrehajtott vagy folyamatban levő fiziológiai, illetve artikulációs tevékeny-

ségek, másfelől ezen fiziológiai tevékenységek felfogásának akusztikai fogalmai.”⁵

Amint ebből a meghatározásból is kitűnik, *Baudouin de Courtenay* a fonéma létezését csak a tudatban ismerte el. Még világosabban láthatjuk ezt a következő kijelentéséből: „A nyelv hangja, mint annak valóságos eleme a legtisztább fikció, tudósi kiagyalás, ami abból ered, hogy a pillanatnyilag felbukkanót, az átmenetet összekeverték az állandóan létezővel, illetve ennek helyébe tették.”⁶

Baudouin-nek ezt az idealista nézetét átvette *N. Trubeckoj*, a forradalom után külföldre emigrált orosz nyelvész is, aki elméletének alapjául *Saussure*-nek azt a tanítását teszi, hogy feltétlenül külön kell választani a nyelvet (*langue*) és a beszédet (*parole*). Ennek alapján azt tartja, hogy el kell választani egymástól a fonetikát, amely csak a hangok akusztikai-artikulációs sajátosságaival foglalkozik, és a fonológiát, amely a hangok funkcióját vizsgálja. Véleménye szerint a hangok funkciója a jelentésmegkülönböztetés.

Trubeckoj a fonémákat így határozza meg: „Fonémáknak nevezzük azokat a fonológiai egységeket, amelyeket az adott nyelvben nem lehet egymást követő kisebb egységekre bontani. Így a fonéma a nyelv legkisebb egysége.”⁷

Trubeckoj idealista felfogásának⁸ számos követője akadt a nyugati nyelvészek között, akiknek a munkásságában közös az, hogy kivétel nélkül mindnyájan elszakítják a fonémákat a materiális anyagtól, azokat „immanens létezőknek” tekintik, amelyek a konkrét nyelvben csak „realizálódnak.” Ezek a nyelvészek arra törekednek, hogy a fonémákat „megszabadítsák” az olyan köteléktől, mint amilyen a materiális nyelvi anyag.

A fonéma problémájának tisztázásában később elévülhetetlen érdemeket szerzett *L. V. Scserba* akadémikus, aki — bár *Baudouin* tanításának folytatója —, mégis megtisztítja a fonéma fogalmát annak idealista értelmezésétől. Hangsúlyozza, hogy nem lehet elválasztani a fonémák fiziológiai-akusztikai sajátosságait a beszédben betöltött funkciójuktól. Meggyőződése az, hogy a hangok közvetlenül kapcsolatban vannak, vagy kapcsolatban lehetnek a gondolati tartalommal: „... az egyes hangoknak önálló jelentésük lehet (pl. a [c]-nek előlírói jelentés, [a]-nak kérdőszói jelentés, az [ɫ]-nek multidő jelentése, a [m]-nek igei egyes- és többesszám 3. személyi jelentése stb.)”⁹ Ez az elgondolása tükröződik a fonéma meghatározásában is: „Fonémának nevezzük az adott nyelv olyan legrövidebb általános fonetikai fogalmát, amely asszociálódni tud a gondolati fogalom-

mal, differenciálhatja a szavakat, és a szó fonetikai állományának eltorzítása nélkül kiemelhető a beszédben.”¹⁰

Scserba tanítását, — amelyben kétségtelenül nagyon sok pozitívum van, bár elgondolásainak vannak vitatható részei is, — részben vagy egészben igen sok szovjet nyelvész átvette, de hazánkban is általában *Scserba* gondolatai alapján határozzák meg a fonémák lényegét és funkcióját. Például *Bárczi Gēza* „Fonetika” című munkájában ezt olvashatjuk: „Tudjuk, hogy a hangoknak funkciójuk is van. Ez a funkció lehet elsősorban értelemmegkülönböztető, pl. „*hát*” és „*hét*” között egy hangnak a megváltoztatása a jelentés teljes megváltozását idézi elő. Azok a hangok, amelyeknek a nyelvben ilyen *jelentésmegváltoztató* szerepük lehet, a *fonémák*, és ezek rendszere alkotja a nyelv fonéma rendszerét.”¹¹

Ha összehasonlítjuk például a *lap — lép — lop, rag — rág, bor — por* stb. szavakat, azt tapasztaljuk, hogy egy fonémát megváltoztatva a szó hangalakja is más jelentést fejez ki. Ebből egyesek azt a következtelést vonják le, hogy a fonéma megváltoztatásával megváltozik a szó jelentése is. Viszont feltehető a kérdés, hogy egy fonéma megváltoztatásával mindig megváltozik-e, és valóban *megváltozik-e* az adott szó jelentése?

Senki előtt sem kétséges, hogy a magyar nyelvben az *[el]* és az *[öl]* két különböző fonéma, amiről az ilyen összehasonlítás is tanuskodik: *el — öl, kerek — körök* stb. Mégis egyes esetekben az *[el]* fonémának *[öl]*-vel való felcserélése nem vonja maga után a „jelentés megváltozását”, például a *fel — föl, fed — föld, szeg — szög, seprű — söprű* stb. szavak esetében. A magyar nyelvben ez a jelenség mindig megfigyelhető az úgynevezett kettős alakú szavak esetében. Nincs „jelentésmegkülönböztető” ereje az *[a]* és *[á]* fonémáknak az *ad — ád* szóban, az *[e]* és *[é]* fonémáknak a *kel — kél*, az *[i]* és *[ü]* fonémáknak az *izen — üzen, kinn — künn*, az *[u]* és *[o]* fonémáknak a *látniok — látniuk* stb. szavakban.

Más esetben viszont azt tapasztaljuk, hogy nem változik meg egyetlen fonéma sem, mégis más a jelentésük az azonos hangalakú szavaknak a beszédhelyzettől függően, például: „Az ár elöntötte a falut.” — „Az ár a cipész szerszáma.” — „Megette a körtét.” — „Vásárolt a lámpájába egy körtét.” stb. Ilyen eseteket megfigyelhetünk az orosz nyelvben is például ebben a mondatban: *Весь мир борется за мир.* Ugyanígy sok más szóban is különböző beszédhelyzetben ugyanannak a hangsornak más és más a jelentése, például: a *месяц* szó egyszer *hold*-at, máskor *hónap*-ot; a *коса* *kaszá*-t és *corp*-ot; a *конёк*

lovacská-t és korcsolyá-t; az ударник élmunkás-t és ütőszeg-et jelent; a течь jelentése egyszer folyni, máskor lék; а знать-пак tudni és arisztokrácia stb.

Ha a fonémáknak jelentésmegkülönböztető szerepük lenne, akkor az egyes orosz szavakban különböző variánsoknak kellene tekintenünk egyazon fonémát hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetben: кружки (bögrék) — кружки (körök); плачу (sírok) — плачу (fizetek); пили (ittak) — пили (fűrészelj!); вина (borok — többesszám alanyeset) — вина (bor-nak a... egyesszám birtokos eset); руки kezek — руки (kéznek a... — egyesszám birtokos eset' stb.).

A gondolati tartalom megkülönböztetésére más eszközök is állanak rendelkezésünkre. Így például a hanglejtés, amire jó példát hoz fel Papp István „Hangtan” című jegyzetében: „Van-nak olyan nyelvek is, amelyekben a szó hanglejtése nem függ-vénye a mondathanglejtésnek. Ilyen ún. polyton nyelvek többek között a litván, a skandináv nyelvek, a lett, észt, liv, s ilyen a kínai. A norvégban például a szóhanglejtésnek jelentésmeg-különböztető ereje van:

emelkedő hanglejtéssel: kokken „szakács”
 eső-emelkedő hanglejtéssel kokken „szakácsnő”¹²

A jelentésmegkülönböztetés eszköze lehet a szórend is, amelynek a szerepe egyes nyelvekben, például a kínaiiban, nagy-on lényeges, más nyelvekben kevésbé, de van bizonyos sze-repe a magyar és az orosz nyelvben is, például: „Танк обстре-ливает орудие” (A tank tűz alatt tartja a löveget) és „Орудие обстреливае танк” (A löveg tűz alatt tartja a tankot).

A felsorolt példák azt bizonyítják, hogy a jelentés megkü-lönböztetésére sok eszköz áll rendelkezésünkre. Éppen ezért a fonéma meghatározásának sem lehet kritériuma a jelentésmeg-különböztetés.

Másrészt pedig, ha elismernénk, hogy a fonémáknak jelen-tésmegkülönböztető funkciója van, ezzel azt is állítanánk, hogy a beszéd legkisebb jelentéssel bíró egysége a fonéma. Ez a vé-

leménye *Scserbá*-nak is: „A nyelvben a hangok nem egyszerűen mint fizikai, vagy fiziológiai jelenségek szerepelnek, hanem mint a nyelvnek olyan elemei, amelyeknek jelentésük van, vagy legáltalább is lehet jelentésük.”¹³

Ezzel a megállapítással semmiesetre sem érthetünk egyet. Véleményünk szerint *a beszéd legkisebb jelentéssel bíró egysége* nem a fonéma, hanem a szó.

Sztálin nyelvtudományi cikkeiben a beszéd és gondolkodás kapcsolatáról ezt írja: „A nyelv, minthogy közvetlen kapcsolatban áll a gondolkodással, regisztrálja és szavakban, szavakból fűzött mondatokban lerögzíti a gondolkodás munkájának eredményeit, az ember megismerő tevékenységének vívmányait és lehetővé teszi a gondolatcserét az emberi társadalomban.”¹⁴

A nyelv és gondolkodás kapcsolatának éppen az a lényege, hogy az ember érzékszervei segítségével megismeri az objektív világ jelenségeit, amelyek az emberi agyban elvontan, fogalmak formájában tükröződnek. A gondolkodás munkájának az eredményeit a fogalmakat, amint azt az előbbi idézetben is láttuk, szavak segítségével rögzítjük, öntjük nyelvi burokbba. „Az érzékek a realitást mutatják, a gondolat és a szó az általánost” — írja Lenin a „Filozófiai füzetek”-ben.¹⁵ Ugyanebben a művében más helyen ezt írja: „Így van ez az észlelet és a tapasztalat minden szóbeli kifejezésével, ha az ember beszél, szavai fogalmat tartalmaznak, ezt semmikép sem lehet meggátolni, ami a tudatban ujraszületik, abban mindig van valami nyoma az általánosságnak és igazságnak.”¹⁶

A valóságos világról nyert fogalmainkat tehát szavakban fejezzük ki, amint azt *Vosztrikov* is helyesen állapítja meg „A nyelv és gondolkodás” című cikkében: „A nyelvben fejeződik ki a gondolat élete, valósága. Ezért az ember még a legelvontabb képességű elmével sem gondolkodhatik, ha nem használ szavakat, ha gondolatait nem öltözteti anyagi nyelvi burokba.”¹⁷

Minden fogalomnak van valamilyen materiális anyaga, nyelvi burka. A nyelvi burok és az általa jelölt fogalom között szoros kapcsolat van, de nyomatékosan ki kell emelnünk, hogy ugyanakkor a szó és a fogalom közé nem tehetünk egyenlőségi jelet, tehát ez a kapcsolat nem közvetlen, azaz a szó hangalakja és az általa jelölt fogalom között csak konvencionális kapcsolat van.

Általában minden fogalomnak más materiális burok, nyelvi burok felel meg, amelynek segítségével *nyelviileg ábrázolhatjuk* az adott fogalmat. Más nyelvi burok más fogalmat ábrázol,

de el tudunk képzelni olyan hangsort is, amely egy adott nyelvben semmiféle fogalmat sem ábrázol. Ez az oka annak, hogy ha a fonémákat megváltoztatjuk, megváltozik a nyelvi burok, amely már így általában más fogalmat fejez ki. Ez azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy egy adott szónak azért változott meg a jelentése, mert egy jelentésmegkülönböztető erővel rendelkező fonémát egy másikkal cseréltünk fel. A *lát* és *lét* hangsoroknak nem azért van más jelentéstartalmuk, mert az [á] fonémát [é] fonémával cseréltük fel, hanem azért, mert a *lát* hangsor a látás fogalmát fejezi ki nyelvileg, míg a *lét* hangsor a létezés fogalmát ábrázolja.

Olyan esetek is előfordulnak, amikor egy fogalom „nyelvi ábrázolására”, nyelvi burokba öntésére nem egy, hanem két vagy több hangsor szolgál. Ilyenek például a kettős hangalakú szavak (*ad — ád*). Viszont ismerünk olyan esetet is, amikor egy hangsor nem egy, hanem több fogalmat ábrázol. Ilyenek például a kétalakú szavak (*ár, körte, sír, tűz* stb.). Kétalakú szavaknak tekinthetjük azokat az orosz szavakat is, amelyek esetében csak a hangsúlyban különbözik a két különböző fogalom ábrázolására szolgáló hangsor. (кружки-кружки; руки-руки)

Ilyenek a polyton nyelvekben azok a szavak, amelyek különböző jelentését különböző hanglejtés önti nyelvi burokba (*ko-ken*).

Mi egyáltalában nem tagadjuk, hogy a fonémáknak is van differenciáló funkciójuk, de ez a funkció nem a jelentésmegkülönböztetéssel, hanem a hangalak, a nyelvi burok megkülönböztetésével kapcsolatos. A *lát* és *lét* szóban tehát az [á] és az [é] fonéma felcserélése nem differenciálja a két szó jelentését, de differenciálja azt a két hangsort, amely a két különböző jelentés ábrázolására szolgál. A *jelentés elkülönítésére* tehát nem a fonémák, hanem a fogalmat ábrázoló *egész hangsor* szolgál. A fogalom ábrázolására szolgáló hangsort szorosan összetartozó szerves egésznek foghatjuk fel, így például a *lát* hangsort a látás fogalmának ábrázolására, amelynek egyik alkotó része az [á] fonéma, és ha ezt a szerves egészet megbontjuk, akkor az tovább már nem alkalmas a látás fogalmának nyelvi ábrázolására.

A fonémák *lényegesek* a társadalmi érintkezés szempontjából, mert differenciálják a gondolat hangzós burkát. A fonémák mellett azonban — amint láttuk — vannak olyan beszédhangok is, amelyek a beszéd megértése szempontjából nem lénye-

gesek, amelyek nem differenciálják a gondolat materiális, hangzós anyagát. Ezeket a hangokat általában *variánsoknak* szokták nevezni. A variánsoknak tulajdonképpen az a szerepük, hogy egy gondolat ábrázolására szolgáló hangsor másféle kiejtését tegyék lehetővé, anélkül, hogy megbontanák a hangsor egységét. Például ha az *ember* hangsorban a második szótagban az [e] fonéma variánsát a zárt [ɛ] hangot alkalmazzuk, ezzel nem bomlik meg a hangsor egysége, mert az *ember* hangsor ugyanazt a fogalmat jelöli, mint az *ember* hangsor. Tehát a variánsok nem differenciálják a fogalom hangzós burkát, nem bontják meg a szó egységét.¹⁸

„A dialektikus módszer azt tartja, hogy egyetlen természeti jelenség sem érthető meg, ha a többtől elszigetelten vesszük, ha kikapcsoljuk a környező jelenségekből...”¹⁹ Sztálinnak ebből a meghatározásából az következik, hogy a dialektikus materializmus alapján állva, a fonémákat sem vizsgálhatjuk a környező jelenségektől elszigetelten. Nem szakíthatjuk el a fonémák fiziológiai-akusztikai sajátosságait a beszédben betöltött funkciójuktól. Nem beszélhetünk fonémákról általában, egyes konkrét nyelvektől elszakítva, mert igen sok esetben tapasztalhatjuk, hogy azok a beszédhangok, amelyek egy bizonyos nyelvben két különböző fonémának tekinthetők, más nyelvben már csak ugyanazon fonéma variánsainak számítanak. Ilyen például az [e] és [ɛ] hang, amely többek között a finnben két különböző fonéma, például *lehte* (levél) — *lähte* (elindul) — ni, más nyelvekben viszont, például a magyar köznyelvben egy fonéma és annak variánsa (*ember* — *embër*).

Másodszor „... a dialektikus materializmus azt követeli, hogy a jelenségeket ne csak egymással való kölcsönös kapcsolatuk és egymástól való függésük alapján vizsgáljuk, hanem mozgásuk, változásuk, fejlődésük szempontjából is.”²⁰ A fonetika számára ez azt jelenti, hogy a fonéma problémáját csak akkor érthetjük meg, ha nem statikusan, történelmi összefüggésükből kiragadva, hanem fejlődésükben, változásukban vizsgáljuk. Erre a fontos körülményre Sztálin elvtárs is felhívja a figyelmünket „Marxizmus és nyelvtudomány” című cikkében: „... a nyelvet és fejlődéstörvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tárgyalják a társadalom történetével, annak a népek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv, amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója.”²¹ Ha a fonémák problémáját nem történeti összefüggésükben vizsgálánánk, nem értenénk meg például a magyar mássalhangzók rendszerét. Nem tudnánk megérteni, hogy miért

mutatkoznak eltérések a rövid és hosszú magánhangzópárok szembeállításában a fiziológiai és akusztikai kritériumoktól. A ma már csak nyelvjárásiilag élő zárt [ɛ̃] valamint a palóc nyelvjárásterületen megfigyelhető rövid illabiális [ã] a régi magyar nyelvben valószínűleg általánosan használt volt. Ez a magyarázata annak, hogy ma a rövid [e] hosszú párja az [é] eredetileg az [ɛ̃]-nek volt a hosszú változata, ugyanígy ma az [ã] hosszú párja az [á] eredetileg az [ã]-nak volt a hosszú változata.

A történeti szemlélet azonban egyáltalában nem jelenti azt, hogy az [e] és [á] hangokat ma is fonémáknak kell tekintenünk. Éppen ezért nem fogadhatjuk el *Caher*-nek azt az állítását, hogy az orosz nyelvben a hangsúly előtti első szótagban álló

[a] hangot, például a вода szóban az (o) fonéma variánsának kell tekintenünk, mivel az eredetileg valóban az [o] fonémából származott. „...az [a] hang a вода első szótagjában köztudomás szerint az [o] fonémából származik eredetileg, ami

fennmaradt a воды szóban. Az [o] fonéma bizonyos helyzeti körülmények között felvette a hangsúly előtti első szótagban az [a] hangzást, az [o] fonéma bizonyos redukciójával kapcsolatban. Ezáltal a homonimák alábbi árnyalatai képződnek: 1. az

[o] fonémából [a] lett a вода szóban; és 2. az [a] fonémából [a] lett a такой szóban. Az [o] fonémából származó árnyalat nem szolgálhat a szavak megkülönböztetésére.”²² Bár *Caher* cikkében hivatkozik a dialektikus materializmus alapvonalaira, véleményünk szerint álláspontja mégis metafizikus, mert a hangokat változatlanoknak, mozdulatlanoknak tekinti. Úgy gondolja, hogyha az óorosz nyelvben a hangsúly előtti első szótagban,

például a вода szóban [o] hangot ejtettek, tekintet nélkül arra, hogy ma fiziológiailag és akusztikailag az [a] fonémához nagyon közel álló [a] hangot ejtünk, ugyanúgy, mint a такой szóban, az [a] hang ma is az [o] fonéma variánsa. Véleményünk szerint a вода szóban az első hangsúlytalan helyzetben álló hang ma már az [a] fonéma variánsa.

Abban azonban föltétlenül igaza van *Caher*-nek, hogy való-

ban metafizikusan szemlélnénk a hangokat, ha azt gondolnánk, hogy a meghatározott anyagi tulajdonságokkal rendelkező hangoknak semmi közük sincs bizonyos fonémákhoz. Előfordul ugyanis, hogy két teljesen különböző fonémának helyzetétől függően, nagyon közelálló variánsai lehetnek, például a második hangsúlytalan helyzetben az [a] és [o] hangok egyaránt hasonló fiziológiai és akusztikai tulajdonságokkal rendelkező redukált hangok (ə), ezekről mégis azt kell mondanunk, hogy ez a redukált hang (ə) egyik esetben az [a], másokban pedig

az [o] fonéma variánsa, például a *вароупремонтный* szóban a második hangsúlytalan helyzetben a redukált [a] és [o] hangok a kiejtésben egymáshoz nagyon közel álló (ə) hangok. Ezt azzal magyarázhatjuk meg, amit már *Scserba* akadémikus is megállapított, hogy a nyelvi rendszer nagyon bonyolult, és benne egyáltalában nem figyelhetünk meg merev határvonalakat. Ezzel kapcsolatban maga *Caher* is helyesen állapítja meg, hogy: „...amíg a fonémák hangzásának változásai nem eredményezik a szavak különbségét, addig rejtett változással van dolgunk, amelyet a beszélők rendszerint észre sem vesznek. De az ilyen jelentéktelen és rejtett változások éles, gyökeres változásokat okozhatnak. Ez olyankor történik, amikor a fonéma árnyalata új fonémába nő át...” Ilyen rejtett változásokkal állunk szemben például a második hangsúlytalan helyzetben álló [a] és [o] hangok redukációjával kapcsolatban, valamint az [o] hang redukációjával az első hangsúlytalan helyzetben, de itt már azt kell mondanunk, hogy a rejtett változás új fonémába, illetőleg egy másik fonéma variánsába nőtt át.

Ezek alapján állást foglalhatunk a hangok úgynevezett neutralizációjával kapcsolatban is. Egyes nyelvészek szerint ugyanis az orosz nyelvre annyira jellemző szóvégi zöngétlenedés esetén, például a *род — рода* szóban a zöngétlenné vált mássalhangzót az eredeti fonéma variánsának, jelen esetben a [d] fonéma változatának kell tekintenünk, mert ezt az etimológiai szempontok is megerősítik. Véleményünk szerint ez helytelen, mert ez ismét a hang fiziológiai-akusztikai jegvételnek a funkciójától való elszakítását jelentené. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a valóságot, hogy t. i. a *род* szóban az utolsó hangzó hangzása [d], és a *род* hangsor a „nemzetség” fogalmának nyelvi ábrázolására szolgál, attól függetlenül, hogy van egy azonos hangzású *рот* hangsor is, amely pedig a „száj” fogalmának nyelvi ábrázolására való.

A fonémák és variánsok ilyen értelmezése lehetőséget ad arra is, hogy az orosz nyelv [i] és [y] hangjainak sokat vita-

tott kérdésében is állást foglaljunk. Ezzel a két hanggal kapcsolatban egyes szovjet nyelvészeknek is az a véleménye, hogy két különböző fonémának kell tekintenünk, mások viszont azt állítják, hogy az [i] és [y] hangok csupán variánsok.

Baudouin de Courtenay álláspontja szerint az [i] és az [y] egyazon fonéma két különböző variánsa. *Scserba* akadémikus viszont, aki helyesen állapítja meg a két hang helyzetétől függő változásait, végül mégis arra a meglepő következtetésre jut, hogy az „... [y] mégis önálló fonéma.”²³

Ebben a kérdésben a ma élő szovjet nyelvészek is egészen különböző álláspontot foglalnak el. Különösen érdekes *O. Sz. Ahmanova* álláspontja, aki szerint az orosz nyelv [i] és [y] hangjait bizonyos szempontokból variánsoknak, bizonyos szempontokból pedig fonémáknak kell tekintenünk. Fonémáknak tekinthetjük például, mert a kemény és lágy mássalhangzók megkülönböztetésére szolgálnak, pl. a *бить* és *быть* szavakban, másfelől azonban nem fonematikusak, ha figyelembe vesszük azt, hogy az [y-t] csak kemény mássalhangzók után használjuk, minden más esetben pedig az [i-t].

Caher szerint: „Az [i] fonéma az előtte álló mássalhangzó meglágyulását okozza, a mássalhangzók lágyága pedig helyzetüktől függ. Tehát az [i] előtt álló mássalhangzók nem tekinthetők külön fonémáknak, hanem csak a kemény fonémák variánsainak. Az ilyen szó párokban, mint például *бил-был; мил-мыл; вил-выл; нить-ныть* stb. az [y] és [i] magánhangzófonémák megkülönböztetik meg az értelmet.”²⁴

A cikkírónak ezzel a véleményével sem érthetünk egyet. Először is azért, mert az (i) fonéma nem lágyítja meg az előtte álló mássalhangzót, hiszen az már eredetileg is lágy. Például a *бил* szónak egyetlen olyan alakja sincs, amelyben a [b] hang kemény lenne. Lágyulásról csak abban az esetben beszélhetünk, ha egy eredetileg kemény mássalhangzó az [e] hang, illetőleg a [k], [g], [h] hangok az [i] hatására meglágyulnak (*стол-в столе, книга-книги* stb.) Nem érthetünk egyet azzal a kijelentésével sem, hogy a mássalhangzók lágyága „helyzetüktől függ”, amiből azt a következtetést lehetne levonni, hogy az orosz nyelvben a kemény és lágy mássalhangzók nem külön fonémák, hanem csak variánsok. Ennek az állításnak a helytelenségét igen sok példával lehetne igazolni, pl. a *шест* és *шесть*; *мат* és *мать* szavak kemény és lágy [t] hangja, a *мать* és *мять* kemény és lágy [m] hangja, a *стал-сталь* és az *угол-уголь* szavak kemény és lágy [l] hangja kétségtelenül önálló fonéma, még akkor is, ha a fonémáknak „jelentésmegkülönböztető” szerepet tulajdonítunk.

Az [y] hang kérdésében *Steinitz* professzornak a véleményét kell elfogadnunk, aki — bár a fonémák jelentésmegkülönböztető funkciójának a híve — ebben a kérdésben mégis kétségtelenül helyes álláspontot foglal el. Véleménye szerint az [i] és az [y] csak ugyanazon [y] fonéma két különböző variánsa.

El kell fogadnunk azt az érvelését, hogy az [y] mindig csak kemény, az [i] pedig mindig csak lágy mássalhangzók után következik. Mivel a kemény és a lágy mássalhangzók egymáshoz viszonyítva fonémák, a hangsor, vagy az ő véleménye szerint a „jelentés” differenciálása nem az [y] és [i] fonémák funkciója, hanem a kemény és lágy mássalhangzóké.

Fiziológiai szempontból az [i] és [y] között csupán csak az a különbség, hogy az [y] hangot valamivel hátrább, illetőleg a kemény szájpadlás középső részén képezzük, míg az [i]-t előrébb, a kemény szájpadlás elülső részén. Amint már láttuk, egy hang és variánsa között ilyen különbség több esetben előfordul (*dísz, dús, dél, dől, dat* stb.). Ugyanezt a jelenséget tapasztalhatjuk abban az esetben is, amire *Steinitz* is hivatkozik: „... a nyelv hátsó részével képzett magánhangzók, az [a], [o] [u] egy bizonyos helyzetben, lágy mássalhangzók után, de méginkább lágy mássalhangzók között, jól előképzett variánsként jelentkeznek. Ezeket a variánsokat a lágy mássalhangzók befolyására a nyelv hátsó részének előremozgása alakítja ki.

Nincs véleményeltérés abban, hogy az ilyen elülső képzésű [á], [ó], [ú] tiszta kombinatorikus variáns.

Ennek a felosztásnak, t. i. hogy

elülső [á], [ó], [ú] lágy mássalhangzó után és között van, hátsó [a], [o], [u] kemény mássalhangzók után van, megfelel ez a felosztás:

elülső [i] van lágy mássalhangzók után,

középső [y] van kemény mássalhangzók után.

Mivel az [á] — [a], [ó] — [o], [ú] — [u] mindig egy magánhangzófonémát képez, ezért képzés szempontjából nincs semmi okunk arra, hogy az [i] — [y]-t szintén ne egy magánhangzófonémának tekintsük.”²⁵

Ez a felfogás — amint arra *Steinitz* is rámutat — megmagyarázza, hogy a *с-, без-* из előképzők kemény mássalhangzója előtt miért változik [y] -vé a szökezdő [i] például a következő szavakban: *играть - сыграть; исходный - безысходный* stb., de megmagyarázza azt is, miért kell a *ш, ж* hangok után *и-т* írunk és [y]-t ejtenünk. Ugyanis az eredetileg lágy *ш, ж* hangok a történelmi fejlődés során keménnyé váltak, ezért utánuk természetesen csak a kemény mássalhangzók után használatos

[y] variánst ejthetünk, annak ellenére, hogy az íráskép még a régebbi nyelvállapotot tükrözi.

Összefoglalva megállapíthatjuk:

1. A fonetikai vizsgálat nem szakíthatja el a hangok fiziológiai-akusztikai sajátosságait az emberek közötti érintkezésben betöltött szerepétől;

2. a fonémáknak nincs jelentésmegkülönböztető szerepük, de differenciálják a fogalom nyelvi burkát;

3. A fonémákat csak meghatározott nyelvekben, meghatározott történelmi időszakban vizsgálhatjuk;

4. a beszéd hangjai között nincsenek merev határvonalak;

5. az orosz nyelv [i] és [y] hangjait nem tekinthetjük önálló fonémáknak.

A fonetika területén még igen sok tisztázatlan kérdés van. Az ide vonatkozó kutatás egyik feladata a többek között az, hogy a mult nagy nyelvészeinek tanításait kritikailag felhasználva, teremtsen meg a fonéma marxista alapokon nyugvó fogalmát. Fokozatosan igyekezzen az idealizmus talaján született fonéma problémájának minden idealista kinövését lenyesegetni, és ebben a munkájában tartsa állandóan a széme előtt a dialektikus materializmus tanításait.

Ha egy idegen nyelvet jól el akarunk sajátítani, állandóan tanulmányozni kell annak fonetikai rendszerét. Ha nem ismerjük az adott nyelv fonetikai problémáit, akkor az illető nyelv kiejtését önkéntelenül is saját nyelvi bázisunkra vesszük át, beszédünk az azon nyelven beszélők számára nevetséges, sőt sokszor értelmetlenné válik. A fonetikai hibák idegen akcentust adnak a nyelvnek, eltorzítják és gyakran érthetlenné is teszik azt.

Jegyzetek

¹ Vö. Erdődi József: A fonetika új szemléletéről, MNy, 1952; 4, 276. old.

² A szovjet nyelvtudomány kérdései, Szikra, 1950, 334. old.

³ Uo. 297. old.

⁴ O. I. Gyikusina: Az angol nyelv fonetikája, 1952, 15. old.: „Ebből következik, hogy egy idegen nyelv tanulmányozása alkalmával speciálisan kell tanulmányozni a kiejtés azon szabályait is, amelyek a legfontosabb, azaz a kiejtésben legszembevetőbben megmutatkozó fonéma-árnyalatok megjelenésének okozói.“

⁵ Baudouin de Courtenay: A fonetikai változások elméletének egy kísérlete, 1859, 9. old. németül.

⁶ Baudouin de Courtenay: Bevezetés a nyelvtudományba, 1917, 13. old. oroszul.

⁷ Trubetzkoy: A fonológia alapvonásai, 1939, 14. old. németül.

⁸ O. I. Gyikusina: Az angol nyelv fonetikája, 1952, 17. old. oroszul.; „Az idealista irányzat szélsőséges képviselőit kezdte általában nem érdekelni a fonémák materiális lényege és csupán a funkciót látták meg benne. Ez utóbbihoz számítható N. Trubeckoj is, aki éveken keresztül vezette az úgynevezett Prágai Nyelvészeti Kört. A Prágai Nyelvészeti Kör munkájának nagy hatása volt Európa és Amerika nyelvi eszméire. Értelmezésük szerint a fonológia szemben áll a fonetikával, amely a prágaiak szerint teljesen biológiai tudomány, míg a fonológiát tiszta nyelvtudománynak ismerték el. Ez a felosztás a beszéd hangjainak biológiai és nyelvészeti aspektusa közötti idealista szakadásról tanuskodik.“

⁹ Az orosz nyelv nyelvtana, A Szovjetunió Tudományos Akadémiája, 1953, oroszul.

¹⁰ L. V. Scserba: Orosz hangok minőségi és mennyiségi szempontból, 1912, oroszul.

¹¹ Bárczi Géza: Fonetika, 1951, 38. old.

¹² Papp István: Hangtan, Kézirat gyanánt, 1951. 70. old.

¹³ L. V. Scserba: A nyelvtudomány soronlevő feladatai, A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Hírei, Irodalmi és nyelvi Osztály, 1954; 4. szám, 185. old. oroszul.

¹⁴ A szovjet nyelvtudomány kérdései, Szikra, 1950, 238. old.

¹⁵ Lenin: Filozófiai füzetek, Szikra, 1954, 262. old.

¹⁶ Uo. 252. old.

¹⁷ NyIK, 1952; 4. szám, 392. old.

¹⁸ A variánsokkal kapcsolatban általában kombinatorikus és fakultatív variánsokról szoktak beszélni. A kombinatorikus variánsok kiejtését a szomszédságunkban levő hang kiejtése szabja meg (disz, dél, dúl, dal stb.). Az egyes hangokat bizonyos individuális színezettel is ki lehet ejteni. Ilyen esetben fakultatív variánsokról beszélünk.

¹⁹ Sztálin: A leninizmus kérdései, Szikra, 1950, 238. old.

²⁰ Uo.

²¹ A szovjet nyelvtudomány kérdései, Szikra, 1950, 238. old.

²² Caher: A hangtan Sztálin nyelvi tanításai megvilágításában, Idegen nyelvek az iskolában, 1951; 3. szám, oroszul.

²³ L. V. Scserba: Orosz hangok minőségi és mennyiségi szempontból, 1912, 15. old. oroszul.

²⁴ Caher: A hangtan Sztálin nyelvi tanításai megvilágításában, Idegen nyelvek az iskolában, 1951; 3. szám, oroszul.

²⁵ W. Steinitz: Orosz hangtan, Berlin, 1953, 42. old. németül.